

մեջ և կըրջադաշի ամեն կողմերը ավերակ ծննդավայրիս:

Տիգրան որ քանի մը ամիս առաջ եղած է հայրենիքիս մեջ, այժմ ընտանիքովը փոխադրված է Շիրոյա հայաբնակ գյուղը. պատահամբ հանդիպեցավ ինծի և իմանալով զեյթունցի ըլլալս, արտասովալիք աչքերով բոլոր տեսածները պատմեց և ես հայրենիքիս կարոտը առնելու համար ժամերով մտիկ ըրի զինքը:

Տիգրանի պատմածին համաձայն, ներկայիս Զեյթունի մեջ կրնակին քսանհինգ տուն թուրքեր:

Այժմու բնիկները հայրենիքիս արևելյան և արևմտյան բարձունքներուն վրա շինած են աղյուռե խեղճով հյուղակներ, մշակած են միայն ափաշափ տեղեր, իսկ մնացած մասերը ձգած են իրենց վիճակին մեջ:

Հայրենիքիս խնամյալ, համբավավոր այգիները, պտղատու պարտեզներու բոլոր ծառերը չորցած են, դաշտերը ծածկված են փուշերով և տատասկներով և հոն բույն դրած են թունավոր օձեր ու վայրի կենդանիներ:

Զեյթունի Ս. Աստվածածնա Մայր եկեղեցին, որը կգտնվի քաղաքին մեջտեղը, ավերակույտի մը վերածված է, մնացած է մեկ սենյակ միայն և կառավարությունը այդ սենյակը վերածած է պահակատունի:

Քաղաքիս արդիական բաղնիքը, որ 1904-ին շինվեցավ Սահակ Բ կաթողիկոսի տրամադրությամբ տակ գտնված ներջան կրտակադրամով, կանգուն վիճակի մեջ է, բայց անգործածելի, ջուրի խողովակներու փխնալուն պատճառով:

Տիգրան բարձրանալով բլուրը, հանգչած է մեծ թուփի ծառին տակ ու երկյուղածությամբ համբուրած է այդ ծառին քովը գտնվող ընդարձակ գերեզմանատան խաչքարերը, ուրտեղ կհանգչին հայրենիքիս հերոսները. այդ խաղաղ հանգստարանն ևս վերածված է վայրի թուփերու անտառի մը, շիրմաքարերը անտեսանելի ըլլալու աստի-

ճանին հասած, և պիղծ ձեռքեր կատարած են իրենց պղծությունը մուրճի հարվածներով փշրելով տապանաքարերը:

Ս. Աստվածածնա պատմական վանքը ավերակի վերածված է, ցամքած են անոր աղբուրները, մարդ մարդասանք չկա, և կտեսնես միայն վանքին մեծ կալին առջև հասակ նետած ընկուզենիի վիթխարի ծառը ճղակրտոր վիճակի մեջ, իբր պահակ մը սգավոր:

Վանքեն անդին, Տիգրան կերթա Փաթենց սառնորակ աղբուրը, սոսայց պզտիկ անտառակը: Այդ ձյունասպիտակ ծառերու հովանիին տակ, որ այն երանելի օրերուն հովիվները իրենց սրնգի անուշ և մեղանուշ ձայնով գառներն ու ուլիկները ակնաղբուրին քովիկը կառաջնորդեին և հայրենիքիս պարմանուհիները կախօրաններու վրա նըստած Զեյթունի փառքը կերգեին, ամայացած են:

Տիգրան գլխիկոր և սգավոր զառիվարին վար իջնելով կհասնի հայրենիքիս չորս ճամբային վրա իբր պահակ կանգուն մնացած և թոններով ծանրութուն ունեցող քարերուն քովիկը և կտեսնես, որ անոնց վրա ամրացված երկաթե մեծ խաչերը ջարդ ու փշուր ըրած են անհավատները ու անոնց հետքն անգամ մնացած չէ:

Տիգրան կայցելե նաև Նահատակաց աղբուրը, համբավավոր Շուգրի կամուրջը, Ակ-աղբուրը, և իբր ուրվական քանի մը օր ևս կմնա ավերակ հայրենիքիս մեջ ու անկից կանցնի Մարաշ: Այս քաղաքին մեջ ևս ոչ մեկ հայու ձայն կլսես, և տրտամ, տրխուր կհեռանա:

Ներկայիս հայրենիքիս Զեյթունի մեջ լռած են զանգակները, միայն առավոտյան դեմ կլսվի մուռաղինին ձայնը խեղճ ու կրակ մզկիթի մը աշտարակին ծայրեն, և անոր ձայնը կերթա կիսառնվի ավերակ հայրենիքիս մեջ բույն դրած բուրբուր վր-վուններուն: Այսքան...:

ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՅՈՒՐՄԵՅԱՆԻ „ՄԱՅՐ ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՆԱԳՐԱՑ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔԻ“ ԱՇԽԱՏՈՒՅՑՈՒՆԸ

Մայր Աթոռում ստացվել է Նվրոպայի թեմի Հայրապետական Պատվիրակ Արտավազդ Արքեպիսկոպոս Սյուրմեյանի մի կարևոր աշխատությունը — «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի», Ա հատոր: Երոսաղեմի հայերեն ձեռագրերի Մայր ցուցակի հրատարակման անհրաժեշտությունը վաղուց էր զգացվում և պետք է ողջունել Արտավազդ Արքեպիսկոպոս Սյուրմեյանի նախաձեռնությունն ու

այս հատորի հրապարակ գալը: Ցուցակը կազմված է խնամքով և հետաքրքիր ձևով: Ա հատորում ընդգրկված է 164 ձեռագիր, որոնց նկարագրությունները զբաղեցնում են 361 մեծադիր էջեր, երկուական սյունակից բաղկացած: Սկզբում տրված է ամեն մի ձեռագրի խորագիրը, ապա նրա տակ, ձախ սյունակի վեթևը ցույց է տրված ձեռագրի ինչ համարի տակ գրանցված լինելը կամ թիվը, իսկ վերջինիս դեմը, աջ սյունակի

վերևը՝ ձեռագրի որ թվականին գրված լինելը։ Միայն թիվ 1 ձեռագրին, «Ճառքնախոր», գրված 1419-ին Նորապետական, հեղինակը նվիրել է 48 էջ։ Ցույց տալու համար թե ինչքան մանրամասն է կազմված ցուցակը, բերում ենք մի օրինակ.— 1338-ին գրված «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց» թիվ 2 ձեռագրի նկարագրութունը.—

ԹԵՐԹԹ՝ 426 (—552 էջ).— ՄԵՍՈՒԹԻՒՆ՝ 43×30×17 սնդմ.— ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ երկսիւն. իւրաքանչիւր 38×10 սնդմ.— ՏՈՂԹ՝ 37.— ՆԻԹԹ՝ լավ զվուած բամբակեայ հաստ թուղթ.— ԿԱՂՄ՝ շագանակագին կաշեպատ հաստ տախտակեայ.— ՄԱՅԱՂԱԹԵԱՅ ՊԱՇՊԱՆԱԿԹ՝ չկան.— ՀԱՆԳԱՄԱՆԹ՝ հակառակ հնութեանը շատ լաւ պահպանուած է. կան մաս մը վնասուած թերթեր, որոնք կարկտուած են. գլխաւոր յիշատակարանը գրուած է մագաղաթեայ շորս թերթի վրայ.— ԴԱՏԱԼԳ ԹՈՒՂԹԹ՝ երկու մագաղաթեայ թերթ սկիզբը, առաջինը բոլորովին դատարկ. իսկ երկրորդին կոնակը գծուած է Սարգիս վարդապետի մեծագիր նկարը.— ԳԻՐ՝ սե թանձր մեկնում մեծկակ բոլորգրի։ ԶԱՐԴԱԳԻՐԹ՝ մասամբ թռչնագիր իւրաքանչիւր գլուխի սկիզբը, մեծագիր, տեղ տեղ մինչև 30 սնդմ. երկարութեամբ, հին երկաթագրերու նմանութեամբ և յաջողօրէն ծածկուած կապոյտով, կարմիրով և կանաչով.— ԼՈՒՍԱՆՑԱՂԱՐԹ՝ բոլոր դարգագրերնեւ հետ, մեծագիր և գոնաւոր, առաջիններու ոճով և ծաղկումով։ Սկիզբի մեծ խորանին կից լուսանցադարձը 42 սնդմ երկար, շատ հին գաղափարէ մը աւելուած ըլլալ կը թուի. ո՞նչ կ'երևան խիտ ծաղկափունջի մը մէջ ծուարած կամ թառած կենդանիներ ու թռչուններ.— ԽՈՐԱՆ՝ հաստ մը միայն, սկիզբը, մեծագիր, հնատիպ գաղափարէ մը վերցուած, շատ մուգ ծաղկումովը զանազան շափի վարդակներու.— ՆԱԼԹ՝ մէկէ աւելի։ Առաջինը, ինչպէս ըսինք, սկիզբն է, մագաղաթի վրայ, մեծագիր 43×25 սնդմ. մեծութեամբ, որ կը ներկայացնէ Սարգիս վրդ Շեռնախի, դեղին յատակի վրայ, ոտքի կանգնած դիրքով և սև մօրուքով ու մազերով գլուխին շուրջը ելմբաւ։ Վարդապետը հագած է պատարագի լման գդեստ, առանց թագի, բոլորովին յունական տարազով։ Ունի հողաթափ, կարմիրով թեթեւօրէն ծաղկուած ճերմակ շապիկ, ու գրեթէ նոյնքան երկար ծոպաւոր երկճիղ փորուրար, վրան գոնաւոր մեծկակ քարերով։ Ներսը մուգ կանաչով պատած և ճոխ ծաղերով յունական կարմիր շուրջաւ, վրան կարմիր խաչանիշ սպիտակ եմփիւրոն։ Ձախ ձեռքով կը կրէ կազմուած ու գոյգ կապիչով սեղմուած կանաչապատ աւետարան մը. աջով օրհնութեան կու տայ։ Շնորհալիին աջ կողմը, ցածկիկ նստարանի մը վրայ քովէ քով նստած են, մանկարաններու տղոց դիրքով, 6—8-ամեայ երկու մանուկներ, Մելիքաբեկ և Մելիքաւէ, որոնք վարդապետին ձախ կողմը նմանապէս ցած նստարանի վրա նստող երրորդ մանկան՝ Ելմբալէի հետ կը ներկայանան ձեռագրի ստացող Վարդան Բաճանայի և իր ձուճար երեկոնց երեք դասկները։ Մեծը՝ Մելիքաբեկ հագած

է երկնագոյն քօլա, մէջքը նեղ դառնով մը սեղմուած, որ չի տեսնուիր սակայն։ Գլուխը ծածկած է միադոյն կարմիր գդակով. ձեռքերը իրարու կցած, բարեպաշտական դիրք մը ունի, լուրջ և վայելուչ դէմքով։ Երկրորդը, Մելիքաւէ, հագած է առաջին եղբոր պէս ճոխ ծաղերով կարմիր քօլա. ունի աւելի լայն կանաչ գդակ։ Երկու ձեռքերը հեռացուցած է իրարմէ ու շնորհ կ'աղաչէ սուրբէն, նոյնքան շնորհալի ու յաջող դէմքով։ Ունի եօթը տարիք։ Փոքրիկը՝ Ելմբալէ, վարդագոյն մանկական շապիկ է հագած, գլուխը կապտագոյն գդակով ու շնորհալի դիրքով մը նստած։ Ձախ ձեռքով ընծայ մը, հաւանաբար ծաղիկ, կ'երկարէ սուրբին։ Երեք մանուկներն ալ հագած են սև մօրթէ կարուած մուճակներ։ ԺԴ դարու մանկական տաքազի սքանչելի նպաստ մը կը ներկայացնէ ներկայ խմբակարը, շատ յաջողակ նկարչութեամբ։ Երկրորդ նկարը, առաջինին մեծութեամբ, էջ 12, դարձեալ խմբակար մըն է, բաժնուած երեք անշատ մասերու։ Ձախ կողմը՝ դէպի վեր, կ'երևայ Յիսուս, նստած ճոխ գահի վրայ, կարմրամոյն և կանաչ հանդերձով և խաչանիշ ելմբաւով։ Աջ ձեռքով օրհնութեան կը բաշխէ, իսկ ձախին մէջ բռնած է չորուած քառակուսի թերթ մը մագաղաթ։ Նկարին աջ կողմը զմեքեմովոր և աղիւսաշէն տաճարի մը սիւնազարդ մէկ կամարին տակ կ'երևայ Յակոբոս Առաքեալ, կարմիր շապիկով, մուգ կանաչ յունական շուրջաւով և սևով խաչանիշ ճերմակ նեղ եմփիւրոնով։ Նկարին ամենէն յաջող և աշխուռ մասը ձեռագրիս ստացող Վարդան Երէցի մանրանկարն է, 18 սնդմ մեծութեամբ, ոտքի կանգնած դիրքով։ Երէցը հագած է մուգ կանաչ և ճոխ ծաղերով լայն վերարկու, իսկ վրան կը կրէ մանուշակի կարմիր՝ ետեւէն երկար, առջին մասը կարճ՝ փիւռն, վիզին շուրջը շնորհալիօրէն ամփոփուած։ Մօրուքը կարճ, բայց այտերուն վրայ լայնցած, աւելի քան քառասնամեայ, թեթև ճերմակներով։ Գլուխը ծածկած է Կ. Պոլսոյ սուրբաներուն ժն—ԺԶ դարերուն գործածած ճերմակ ապարօշներով։ Ձախ ձեռքը դէպի դուրս բացած է, իսկ աջով կը կրէ դարդարուն խաչ մը։ Երրորդ նկարը, էջ 258, նկարուն կիսախորանի մը քով. կը ներկայացնէ Պետրոս Առաքեալ, կանաչ քօլայով՝ որ շատ չ'երևիր և կարմիր հաստ փիւռնով, մազերն ու մօրուքը բոլորովին ճերմակ և մերկ ոտքերով։ Աջ ձեռքով կ'օրհնէ, ձախը բոլորովին մերկ է։ Չորրորդ նկարն է, էջ 633, Յովնանու Առաքելուն նստած դիրքի վրայ պատկերը, մերկ ոտքերը հանգիւցուցած կարմիր մուրափայլ վրայ ու ձեռքերուն մէջ բռնած ճերմակ թուղթ մը։ Հագած է կարմիրով և մուգ կանաչով խառն գդեստ։

ԳՐԻԶ՝ Գրիգոր քահանայ.— ՄԱՂԱԿՈՂ՝ Առաքել սարկաւագ.— ՄՍՏՅՈՂ՝ Վարդան քահանայ.— ՎԵՐԶԻՆ՝ ՄՍՏՅՈՂ՝ Սողոմոն.— ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 226 (—1338).— ՏԵՐԻ՝ անծանօթ. Սիւն։

Ձեռագրի նկարագրութունից հետո հեղինակն անցնում է նրա բովանդակութեանը, ցույց տալով որ էջից որը ինչնուրեք է պարունակում. բազմազանութեան և իր հետաքրքր-

րության համար որպես օրինակ բերում ենք թիվ 89, 1273-ին գրված «Թէոփիլոսի ներբողեան» ձեռագրի բովանդակութեան շարադրումը։—

Մատենան է՝ Թէոփիլոսի ներբողեան՝ թղթային, մեծագիր և բովանդակութեամբ արժեքատու և յիշատակարաններով ճոխ, որ կը պարունակէ՝

ա— էջ 1—166 նրանելոյն Թէոփիլոսի ասացեալ ներբողեան պատմագրաբար, սուրբ հաւրն մերոյ և իշտաւորչի քահանայապետին Քրիստոսի և վկայի մեծին Գրիգորի արքեպիսկոպոսի Հայոց Մեծաց աշխարհի։— Ի լուսոյն անմատոյց ճառագայթից պայծառացեալ շառաւղաւք, արեգակն լուսազարդ, որ ի խաւարաբորբոք արջմաթոյր նսեմախափ ազգաց Հայաստանեաց մինչ առանց լուսոյ հաւատոց շրջէին, զի և նոքա լինէին խաւարեալք կռապաշտութեանն մոլորեցնեալք։...

Բայց այստեղ ավելի հետաքրքիր են հետագա տողերը։—

«Սա ծագեցաւ լուսապայծառ արեգակն ի կողմանս արեւելոց, առաջին քահանայապետ և խորտակաւ բազնացն, և հաստատաւ հիման սուրբ եկեղեցեաց։ Առաջին դիմամարտին, առաջին զինաւոր յաղթող։ Առաջին պսակաւոր, փշակազգեստ արքային։ Ի գիշերաբորբոքն, լոյս շառաւղազարդ։ Ի խաւարելոցն, լուսապայծառ արեգակն։ Սի ծագմանէ արեգակամբն արդարութեան, աստղն շառաւղազարդ անծածկելի։ Առաւտարբեր արուսեակն։ Լուսաբեր առաւտն։ արեգակնապայծառ տիւն։ Ի տուէ լուսին պայծառացեալ։ պայծառութեան ճառագայթն։ մաքրութեան աղբն։ սրբութեան վտակն։ պարարտագոյն անդաստան։ արդինարուս անաղն։ փշակիզող բոցն։ սերմանողասէր մաճկալն։ որմնախըլող երկրագործն։ երկնամուկ մանկաղն։ պարարտ հասկիցն հընձաւոյն։ աւրանածողով կալն։ հեծանոցաբարձ յըստակաւոյն։ պարարտ արդեանց ժողովոյն։ անպտուղ յարդին կիզողն։ եւ երկնային ըտեմարանացն լցաւոյն։ մարմնաւոր տաճարն, և անմարմնոյն բնակարան։ աստուածաշէն տունն, և երրորդութեան աթեման։ հաւր հաճելի հայրապետն, որդոյ քարոզելոյ նըրարակն։ հոգիակիր վարդապետն։ աստուածոց ուսուցիչն։ աշակերտասէր վարժողն։ վարդապետասէր աշակերտն։ քանքարասէր վստահացեալն։ աճեցուցանող ծառայն։ ի սակաւումն հաւատարիմն։ ի վերայ բաղմաց կացաւոյն։ եւ ուրախութեան տեան ծառանգաւոյն։...

Գրիգորիոս։ հաստատուն սիւն։

Գրիգորիոս, եկեղեցեաց հիմն։ անսասանելի խարիսխն։ անշարժելի հիմն։ անթնդալի պարիսպն։ անխախտելի աշտարակն։ անբեկանելի վէմն։... և այլն։

Այնպես երկար շարունակում է, մենք բավականանում ենք այսքանով։ Այնուհետև հեղինակը շարունակում է։—

բ—էջ 167ա - Թուրք Ընթանալան Ներսիսի Կարողիկոսի Հայոց, առ համարէն Հայոց սեռ ազինս որոց տեսչութիւնն հաւատացաւ նմա ի Տեառնէ։— Ներսէս ծառայ Քրիստոսի և ողորմութեամբ նորին կաթողիկոս Հայոց։...

Բովանդակութեան շարադրումից հետո հեղինակը տալիս է «Յիշատակագրութիւնք»-ը՝ այսպես։—

Ա.— էջ 165բ՝ ի վերջ Թէոփիլոսի ներբողեանին։— «Թարգմանեցաւ լուսազարդ և վայելչաշար ճառս այս ի յունականէն ի մերս։ հրամանաւ երիցս երանեալ Հայրապետին տեառն Գրիգորիսի Հայոց Մեծաց Կարողիկոսի։ ի ձեռն իմաստուն և հանձարեղ թարգմանչին Թէոփիլոսէի, զոր և մինչև ցայժմ ճրագս այս թաքուցեալ էր ընդ մահաւք և ծածկեալ էր ընդ գրուանաւ։ Իսկ ի հրա(մա)նէն Աստուծոյ յայտնեցաւ սա ի սուրբ վանս յԱրքայկաղնիս։ Իսկ իմոյ առնարժանիս յոգնամեղ և անպիտան կրաւնաւորիս Պաղոսի ըղձալի փափագանաւք գրեալ եղի զսա ի հոյակապ մարքաքաղաքացեալ սուրբ անապատս Արքայկաղնիս։...» և այսպես շարունակ։

Հիշատակագրութեանն երի մեջ կան նաև ոտանավոր հիշատակագրութեաններ, այսպես օրինակ՝ թիվ 88, «Քարոզք ողջունի» ձեռագիրը, գրված 1774-ին, ունի 24 տնից բաղկացած հիշատակագրութեան, որից բերում ենք 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ տները։

Ի ճգնարանն հօրն Անտոնի,
Յանապատն իսկ մենարանի,
Խըմբեալ դասիմ եղբարց կարգի,
Վիպեմ ըզփառս էջմիածնի։

Էջմիածնի անունն կարդամ,
Սաղմոս Նարեկ լեալ միշտ բանամ,
յԱստուած գոչեմ յաթոռն յուսամ,
Ողորմութեան արժանանալ։

Ձայս երգարանս յօրինեցի,
Յանուն փառաց էջմիածնի,
Տարփանք հոսեմ յամպոյ սըրտի,
Բոցով շընչոյս ցանգ ձենճերի։

Ավելի հետաքրքիր է թիվ 2497, 1672-ին գրված, «Տոնացոյց» ձեռագրի հիշատակա-

գրութեան խրատական բնույթ ունեցող ստանալորը՝ 13 տնից բաղկացած, որից բերում ենք առաջին 9 տունը.

1. Արդ պատուիրեմ կարդայ և տես,
Զքեզ խրատեմ թէ միտ դնես,
Եւ զպատուէրն նորա առնես,
Սըրտի մտաւք զԱստուած սիրես:
2. ԶՏանացոյցս լաւ պահես,
Եւ զամենայն տան տեսանես,
Զժամատեղըն ժիր պահես,
Զօրըն սըրբոց տօնիւ պատուես:
3. Ըզնահալն յիշատակես,
Սաղմոսելով միշտ յաղաթես,
Շարականաւ արհնաբանես,
Ըզվարք նոցա դու միշտ պատմես:
4. Գանձեր տաղեր անոյշ ասես,
Եւ զժողովուրդն ուրախ առնես,
Ալելուիւ զօրս մեծարես,
Թագաւորիւ զուարճացնես:
5. «...Եւ խոնկ անուշ մատուցանես,
Ի սուրբ տաճարըն մըտանես,
Ջահ լուցանես և մոմ վառես,
Եկեղեցւոյ աւել ածես:
6. Մուկութենէ ի զատ կացցես,
Գինոյ և քնոյ շտապ զքեզ,
Հեզ և խոնարհ զանձըդ պահես,
Ընկերասէր եղիր և հեզ...»:
7. Քան զքեզ մեծըն մեծարես,
Քան զքեզ մեծն անուամբ չձայնես,
Քան զքեզ փոքրն խրատես,
Հայր և եղբայր և տէր ասես:
8. Եթէ զխրատս իմ դու լսես,
Յաշ ըռամկաց սուրբ երևիս,
Զհարկիքըդ քո յաւելցնես,
Զհրամանք Տեառն կատարես:
9. Այս բաւական է թէ լսես,
Եւ Աստուծոյ միշտ ծառայես,
Եւ անխափան միշտ կատարես,
Զսուրբ Աստուծոյ ուրախ առնես:

Այս հատորում ընդգրկված են Երուսաղեմի ձեռագրատան 1—140 համարների տակ գրանցված ձեռագրերը հաջորդաբար և բացի դրանցից նաև 24 ձեռագիր՝ գրանցված հետևյալ համարների տակ 271, 306, 318, 365, 373, 417, 453, 1620, 1240, 1535, 1603, 1924, 1930, 1946, 1955, 2151, 2311, 2497, 2625, 2629, 2649, 2650, 2651, 3026:

Այս մասին հեղինակը հառաջաբանում գրում է.—

«Ինչպէս որ պիտի տեսնեն ընթերցողներս, Յուցակս սկսած եմ կանոնադրաբար պահելով 1—140 թիւը: Յաջորդ թիւերը իմ աշխատութիւններու համար 1941-ը կանխող այցելութիւններու ընթացքին պատրաստած ըլլալով, փափաքեցայ զանոնք ևս կցել անոնց, միշտ շարժած՝ օգտակար ըլլալու իղձէս մեր ազգային բանասիրութեան»:

Սակայն 1—140 թիւ պարունակող ցուցակում պակսում են 35 և 135 համարների տակ գրանցված ձեռագրերի նկարագրութիւնները: Այս մասին գրքում ոչ մի ծանոթութիւն չկա, թե ինչու դուրս են մնացել այդ երկու համարի տակ գրանցված ձեռագրերը. արդէ՞ք նրանք կորսված են, թե՞ տպագրական վրիպակի արդյունք է հանդիսանում նրանց ցուցակից դուրս մնալը: 1—140 թիւ ձեռագրերի մեջ ամենահինը հանդիսանում է № 121-ի տակ գրանցված ձեռագիրը՝ «Ճաշոց—Տօնացոյց»-ը, գրված 1192 թվին Կիլիկիայի Մաշկեդր վանքում: Իսկ ամենանորը հանդիսանում է № 62-ի տակ գրանցված ձեռագիրը, «Եւագրի և Ոսկեբերանի ճառեր»-ը, գրված 1849-ին Սևան անապատում: Յուցակի 141—164 համարների տակ նշված 24 ձեռագրերից ամենահինը հանդիսանում է Երուսաղեմի ձեռագրատան № 1924-ի տակ գրանցված ձեռագիրը: Սա մի Ավետարան է, գրված 1064-ին: Իր հետաքրքրութեան համար բերում ենք այս Ավետարանի նկարագրութիւնը, որ հետևյալ ձևով է շարադրված Յուցակի հեղինակի կողմից.—

ԹԵՐԹՔ՝ 282 (=564 էջք).— ՄԵՍՈՒԹԻՆ 37×26×7 մմ. — ԳՐՈՒԹԻՆ՝ երկսիւն.— ՆԻԹՔ՝ հաստ մագաղաթ, որ շատ հեռու է, իբր գրութեան նիւթ, Կիլիկիան Աւետարաններու համար գործածուած և մեծ ուղադրութեամբ և արվեստով պատրաստուած մագաղաթներէն. շափազանց հաստ է և կոշտ, վասն զի զայն պատրաստող արհեստաւորը չէ կրցած իր գրութեան նիւթին տալ ո՛չ պէտք եղած նրբութիւնը, և ոչ ալ սպիտակ փայլը: Ոչ նուազ ակնդործած է նաև ժամանակը, թերթերը սեցնելով և փայտի ձև մը տալով գրեթէ բոլորին.— ՏՈՂՔ՝ 19.— ԿԱԶՄ՝ շագանակագոյն կաշեպատ հաստ փայտեայ, լանջքով և թիկունքով.— ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ՊԱԶՊԱՆԱԿ՝ երկու թերթ միայն, ձեռագրիս վերջը, երկաթագիր երկսիւն Աւետարանի մը մասերով՝ «...Նոյն շինուածս. ամէն ասեմ ձեզ եթէ ո՛չ թողցի այդք քար ի քարի վերայ...».— ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ շատ լաւ պահպանուած, հակառակ պատկանելի հնութեան. յաջորդական կազմերն ալ օղնած են ձեռագրիս անվթար մնալուն: Եւսերի առ Կարպիանոս գրած նամակը

փոխանակ հանդիպակաց դուգ էջերու վրայ գրուելու, իրարու կը յաջորդեն, յէջ 1—2: Համաձայնութեան տախտակները ութը հատ են. առաջին շորսը երկարն, իսկ վերջին շորսը եռասին և կիսաշորսեակ խորանհրու տակ, բոլորն ալ ծաղկուած: Զորս Ավետարաններն ալ կը սկսին առանց խորանի, առանց սկզբնատառի և առանց լուսանցազարդի, ալ ուղղակի «Գիրք Մենդեան Յիսուսի Քրիստոսի...», նոյն միւս երեք Աւետարաններուն համար ալ: Լուսանցքներուն վրայ կ'երևի համաբարբառի համարանիշերը: Զեռագիրս բացի համաձայնութեան տասը տախտակներէն և ասոնց յաջորդող նկարներէն, ներքին մասերուն մէջ գեղարուեստական ունէ հետք չունի: Էջ 353—4 թերթը ինկած է ու դարձեալ դրուած մագաղաթով:— ԴԱՏԱԿ ԹԵՆԻԹՔ՝ չկան:— ԳԻՐՔ՝ սև մելանով մետրոպեան երկաթագիր:— ԶԱՐԴԱԳԻՐԲ ԵՎ ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴՔ՝ կը փոխարինեն նախնական գծագրութիւններ միայն:— ԽՈՐԱՆԵՐ՝ չկան, բայց սկզբի առաջին հինգ թերթներուն վրայ կ'երևան նախնական ոճով տասը խորանագրեր, համաձայնական տասը տախտակներու յատուկ, գաղափարուած, շատ հաւանաբար, անելի հին օրինակներէ:— ՆԿԱՐՔ՝ միայն հինգ հատ. յէջ 11՝ շորս անտարանիշներու նկարները մէկ շրջանակի մէջ, զարմանալիօրէն մանկական ու նախնական գծագրութիւն մը, բայց և անպէս չափազանց իսկատիպ և հետաքրքրական, ուր ո՛չ գոյներու ներդաշնակութիւն կայ, ոչ ալ ձևերու մէջ համաչափութիւն: Նկարի տակ գրուած կը տեսնենք հետևյալ դիտողութիւնը, գրուած՝ բաւական դարեր առաջ, դատելով գրչութենէն «Կարծեմ գրագիրն որ գրեց զԱւետարանս, ինքն ո՛չ հանել զայս պատկերս, և այլ ստոյգ երևի որ չեն սորա շատ աղուտ: ԺԱՐԳ դարը Կիլիկիան նկարչութեան համար անցման շրջան մըն է՝ որուն պիտի յաջորդէր ծաղկեալ շրջան մը: Յէջ 12՝ Հոգեգալստեան նկարը, անելի մեծագիր. Տիրամայր՝ 12 առաքելներով, միշտ միեմնույն մանկական արուեստը էջ 13՝ Յիսուս խաչին վրայ, ըովբեք կան վերջին ծայր հետաքրքրական հոգեմայեցի երկու ղինուորներ, տէգաւոր, տարօրինակ դէմքով, զգեստով և զլիարկով: Կան կոծող երկու կիներ: Հո՞ս ալ նախնական միեմնոյն արուեստը: Յէջ 14՝ դարձեալ շորս անտարանիշները, շատ անելի անխնամ քան նախորդները և վերջապէս յէջ 15՝ հիւսուած խաչ մը, պատուանդանի վրայ:

ԳՐԻՉ՝ Ստեփաննոս:— ՄՍԱՅՈՂ՝ անծանօթ. երկրորդ ստացողը՝ Յակոբ, Բանդերեզէս և Կիպրիանոս կրօնատէրը՝ Երուսաղէմ:— ԾԱՂԿՈՂ՝ անծանօթ:— ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ԾԺԳ (≈1064):— ՏԵՂԻ՝ Եուս (Բ) Խանդաեան:

Հետաքրքիր է այս Աւետարանի Երուսաղէմի ձեռագրատունն ընկնելու պատմութիւնը, որ բերում է Յուդայի հեղինակը:— «Մատեանս է՝ Աւետարան, մագաղաթեայ, կաղմուած և մեծագիր, որ Երուսաղէմի ձեռագիր հաւաքմանցս մէջ թնի իր մասնաւոր տեղը, իբր հնադրոշմ երկաթագիր գրչութիւն:

Կը պատմուի, որ ձեռագիրս Հայաստանէն Կ. Պոլիս ղրկուած է Տառնանց ընտանիքէն, գնահատուելու և ապա ծախուելու համար ուրիշ բազմաթիւ հնօրեայ ձեռագիրներու հետ, որոնք հաւանաբար ևս պիտի ղրկուէին Կ Պոլիս: Առաջիկ Սիսակ Պէյ Տառնան Իմացուցած է Գէորգ Դ Կաթողիկոսին, որ բոլորն ալ բարեբախտաբար բերել տուած է իր մօտ և անելցուցած Մայր Աթոռոյ ձեռագիրներու հաւաքմանց վրայ: Տառնան ալս մէկը ղրկած են Երուսաղէմ, 1880 սեպտեմբեր 10-ին, ինչպես որ կ'երևի կողքին ներսի երեսին վրայ փակցուած յիշատակագրութիւնէ մը, ի յիշատակ Տառնան զարմին:

Յավոք սրտի, Արտավազդ Արքեպիսկոպոսը չի բերում Յուդայկում տեղ գտած մյուս ձեռագրերի Երուսաղէմի ձեռագրատունն ընկնելու պատմութիւնը, որը ոչ նվազ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում:

Ա հատորում ընդգրկված ձեռագրերը մեծ մասամբ տնեն կրօնա-բարոյական բովանդակութիւն. բայց կան նաև այլ բովանդակութիւնով ձեռագրեր, ինչպես օրինակ Թիւ 14 ձեռագիրը՝ «Պատմութիւն դիւտոյ Ամերիկայի» (հայատառ թուրքերէն լեզվով), Թիւ 29 ձեռագիրը՝ «Պատմութիւն ընդհանուր աշխարհի» (թարգմ.), Թիւ 55 ձեռագիրը՝ «Տրամախօսութիւն» (թարգմ.), Թիւ 83 ձեռագիրը՝ «Պատմութիւն օսմանեան վեգիրներու», Թիւ 104 ձեռագիրը՝ «Պատմութիւն Երուսաղէմի», Թիւ 119 ձեռագիրը՝ «Պատմութիւն Մեծիկ Պետրոսի» (թարգմ.), Թիւ 125 ձեռագիրը՝ «Աշխարհագրութիւն» (թարգմ.), Թիւ 139 ձեռագիրը՝ «Հնախօսութիւն» (թարգմ.), և այլն:

Յանկալի է նաև, որ Յուդայի լիւնը պատկերազարդ. ձեռագրերի նկարագրութիւն հետ միաժամանակ դրված լինելն նրանցից կարևորների պատճեն տեսելի, կաղմի, խորագրի, նրանցում պարունակված արժեքավոր նկարների, մանրանկարների լուսանկարները, ինչպես նաև էջերի արտաքին տեսքն ու գրչութիւն տառերի ձևը պատկերող նկարներ: Ներկա հատորին անհրաժեշտ էր կցել նաև նրանում նկարագրված ձեռագրերի տախտակը, որը զգալիորեն կհշտացնէր թե Յուդայի օգտագործումը և թե հնարավորութիւն կտար մի ակնարկով պատկերացում կազմելու Յուդայում տեղ գտած ձեռագրերի մասին: Հեղինակը այս առթիւ գրում է, որ «Դիւտոյի համար Յուդայիս սկիզբը դրած ձմ բովանդակութեան լման ցանկը, յաջորդական տախտակներու վրա...», ստեղծել մեր ձեռքի տակ եղած օրինակում

պակսում է այդ ցանկը: Հավանորեն այդ ցանկը տպարանում առանձին տպագրած լինելով մոռացել են կցելու մեզ ուղարկված օրինակին:

Արտավազդ Արքեպիսկոպոսի այս նախաձեռնությունը արժանի է քաջալերանքի ու խրատականքի և պետք է ցավել միայն, որ մեր վաստակավոր ու բազմազգալ բանասերը զրկված է եղել այս ըստ ամենայնի օգտակար գործին ապելի շատ ժամանակ հասկացնելու հնարավորություններից, այլապես այսօր մենք կոնենայինք Ա հատորին հաջորդող մյուս հատորները ևս: Բազմահմուտ բանասերն իր այս աշխատությունը պատրաստել է համեմատաբար շատ կարճ ժամանակամիջոցում, ինչպես ինքն է գրում Ցուցակի հոռաշարանում, «անվհատ տքնութեամբ, չորս ամսուան մէջ, 1941 մայիսէն մինչև անպտեմբեր, յաջողեցայ քննել ու ցուցակագրել աւելի քան 150 ձեռագրեր, միայն թիւ 1 չորս հատորնոց ճաշոցին տալով քսան օր ժամանակ»:

«Խորհեցայ, որ եթէ այդ ամիսներուն շատ բան չէի կրնար ընել վանքին մէջ իմ կարճատե քնակութեանս ընթացքին, կրնայի գէթ քիչը ընել ու պատրաստել այսքանը միայն ու սպասել պատեհ առիթի մը դայն հրատարակելու համար՝ իբր Ա հատոր»:

Ուրախութեամբ կարդացինք հոռաշարանի

այն տողերը, ուր Արտավազդ Արքեպիսկոպոսը պատրաստակամութիւն է հայտնում շարունակելու իր սկսած գործը. «Իմ ուրախութիւնս իրապէս երջանկութեան պիտի փոխակերպուի, երբ բարի օր մը կրկին անցնիմ Երուսաղէմ ու եթէ ոչ ամբողջական Մայր Ցուցակը, գէթ ներկայի ծաւալով, կարենամ անոր Երկրորդ Հատորն ալ լրացնել և սիրով ներկայացնել հայ բանասիրական սեղանին»:

Ի սրտե հաջողութիւնս ենք ցանկանում բեղմնավոր գրչի տեր մեր բանասերին իր սկսած այս գործում: Սակայն նկատի առնելով Ա հատորի ծավալը և նրանում ընդգրկված ձեռագրերի թիւը, կարծում ենք, որ այդ աշխատությունը մի քանի տասնյակ հատորներ կկազմի և Արտավազդ Արքեպիսկոպոսը ի վիճակի չի լինի մենակ կատարելու բոլորը, մասնավանդ, որ նա զբաղված է նաև ուրիշ աշխատություններ պատրաստելով: Հետևաբար այս կարևոր գործում նա կարիք կզգա աջակցության, օգնության, իսկ ալդպիսի աջակիցներ կարող են հանդիսանալ Երուսաղեմի վանքի Միաբանութեան ձեռնհաս անդամները, որոնց հետ համատեղ հնարավոր կլինի ավարտել Երուսաղեմի ձեռագրատան մեջ պահվող ձեռագրերի Մայր Ցուցակը, անգնահատելի ծառայություն մատուցելով հայ բանասիրական գիտությանը:

